

Sayı : 12 .

Sene : 1981 - 1982

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

*Prof. Tayyib Gökbilgin
Hatıra Sayısı*

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1982

TÜRK HETERODOKSİ TARİHİNDE «ZİNDİK»-«HÂRİCİ»-
«RÂFİZÎ» «MÜLHİD» VE «EHL-İ BİD'AT» TERİMLERİNE
DAİR BAZI DÜŞÜNCELER

Ahmet Yaşar Ocak

İslâm heterodoksisinin bir bakıma belli ölçüde uzantısı olduğu kadar kendine mahsus nitelikler de taşıyan Türk heterodoksisinin, Bektaşiliğin dışında bilhassa memleketimizde gerekli ilgiyi gördüğü pek söylenemez. Hem siyasi tarih, hem de içtimâî ve kültürel tarih açısından ihmal edilemeyecek bir önemi haiz olduğu günümüzde çeşitli vesilelerle daha iyi belirmesine rağmen Türk heterodoksisi memleketimizde âdeta tabulu bir konu olma durumunu sürdürmektedir. Bunun elbette, burada münakaşasına gerek olmayan bazı sebepleri vardır. Merhum Fuat Köprülü ve Abdülbaki Gölpınarlı'nın dışında bu sahaya yönelen pek olmamış, bu ikisinin çalışmaları da daha çok, batılı âlimler gibi, Bektaşilik ve bir dereceye kadar da Hurûfilik etrafında toplanmıştır. Bunun dışında, kısmen Bektaşilik ve kısmen de Alevilik ile ilgili, bu çevrelerden gelen veya gelmeyenlerce yapılan amatör ve çoğu kere gayri ilmî çalışmalar yayımlandığı malûmdur. Her hâlû kârda, Selçuklu ve Osmanlı devirleri Türk heterodoksisi kendi bütünlüğü içinde bugüne kadar topyekûn ele alınmamış ve tarihi henüz yazılmamıştır.

Biz burada sadece, *zindik*, *hâricî*, *râfızî*, *mülhid* ve *ehl-i bid'at* gibi, Türk tarih kaynaklarında sık sık geçen bir kaç önemli terim üzerinde duracak ve kronolojik sıraya göre bazı seçme metinlere dayanarak bunların tahliline çalışacağız. Türk heterodoksisinin iyice incelenip anlaşılması ve onu meydana getiren unsurların ve çeşitli tarihî şartların, etkenlerin yerinde ve doğru teşhis edilebilmesi için bu gibi mefhumların iyi kavranmasının gereği şüphesiz her türlü izahtan uzak bir hakikattir. Şunu hemen belirtelim ki, burada bu mühim meselenin halli iddiası kesinlikle sözkonusu olmayıp ileri sürülecek görüş ve düşünceler, bu konuda yapılacak araştırmalara küçük bir giriş olarak değerlendirilmelidir.

I. Bu terimlerin en eskilerinden ve en çok geçenlerinden biri, hiç şüphesiz, günümüze kadar gelebilen *zindik* زندق (çoğulu *zenâdika* زنادكة) kelimesidir. Selçuklu ve Osmanlı metinlerinde bol miktarda rastlanan bu terimin ortaya çıkışı, bilindiği üzere, İslâm ortaçağına uzanmaktadır. *Zindik* kelimesi, Sasanîler devri farsçasında kullanılan *zendik* sözünün arapçalaşmışıdır. *Zendik* daha o devirde İran'da, *zend*'i tatbik eden, yani Zerdüşt'ün ünlü kitabı *Avesta*'yı değişik bir görüşle yorumlayan ve Zerdüştilik karşısında heterodoks bir zümre telakkî edilen maniheistlere denmekte olup giderek sapık (hérétique) mânasında kullanılır olmuştur¹. O dönemde İran'da bütün maniheistler sapık kabul ediliyor ve çok şiddetli takibat ve cezalara uğrattılıyorlardı.

Abbasîler devrinde kelimenin *zindik* biçiminde kullanıldığı görülmekte ve ilâhiyatçılar, devlet adamları, şâir ve edipler v.s.yi içine alan geniş bir kadronun, gizli maniheist oldukları için *zenâdika*-dan sayıldıkları devrin kaynaklarınca haber verilmektedir. Eldeki bilgilere göre bunların büyük bir kısmı, İran'ın köklü ailelerine mensup mühtedilerden oluşmaktaydı. Ancak zamanla, aslında gizli maniheist olmasa bile, sünnî İslâm'a uymayan serbest fikirler besleyen kimselerin de *zenâdikadan* addedildikleri görülmektedir². Bunların temsil ettiği düşünce ve inançlar o devir İslâm müelliflerince *zendeka* زنديكة adı altında mezhepler tarihi kaynaklarında ve kroniklerde zikredilir³. Bu kaynaklar yakından incelendiğinde, *zendeka*-

1 Henri-Charles Peuch, «Le Manichéisme», *Histoire des Religions*, Paris, 1972, II, 630; Ayrıca bk. E.G. Browne, *A Literary History of Persia*, New York 1902, I, 159-160; G. Vajda, «Les Zindiqs en pays d'Islam au début de la Période Abbaside», *Rivista degli Studi Orientali*, XVII (1937), ss. 173-229; Fr. Gabrieli, «La Zandaka au premier siècle abbaside», *L'Elaboration de l'Islam* (Colloque de Strasbourg 1959), Paris 1961, ss. 23-38.

2 A.g. eserler, ay. ye. İbn Kemal de, *er-Risale fima yeteallaku bi-lâz'z-Zindik* adındaki yazısında bu terimi ele almış, Maniheizm ve Zerdüştilik ile ilgisini göstererek şer'i yönden zındıklığın hükmünü tartışmıştır (bk. *Resâil-i İbn Kemal*, İstanbul 1316, ss. 240-249). Aynı mahiyette Molla Ahaveyn'in de *Ahkâm-ı Zindik* adlı bir risâlesi bulunmaktadır (bk. İsmail Erünsal, «Fatih devri kütüphaneleri ve Molla Lûtfi hakkında birkaç not», *Tarih Dergisi*, 33 (1981), bas-kıda).

3 Msl. bk. Ebû Muhammed Osman el-Hanefî, *el-Fıraku'l-Müfterika beyne ehli'z-Zeyğ ve'z-Zendeka*, nşr. Yaşar Kutluay, Ankara 1961, ss. 95-97; et-Taberî, *Tarihü'r-Rusul ve'l-Mülûk*, nşr. De Goeje, Leiden 1901, III, 519-520, 548-551.

nın o çağlar İslâm dünyasını hayli meşgul eden, siyasî olduğu kadar da ilmi çok geniş faaliyetlere sebep olan bir dinî ve fikrî hareket olduğu derhal dikkati çeker.

Bu kısa bilgiden anlaşıldığına göre, İslâm orta çağında *zindîk* terimi, Sâsânîler devrindeki anlamına paralel olarak ilk önceleri gizli maniheistler için kullanılmakta iken, zamanla böyle olsun olmasın, bütün gayri sünî kimselere de teşmil edilmiş ve sapık (*hérétique*) mânasında genelleştirilmiştir. Zindîkaların Abbasîler devrinde, bilhassa halife Me'mun tarafından kurulan ve bir çeşit engizasyon müessesesi olan *Mihne* tarafından ağır cezalara çarptırıldıkları bilinmektedir⁴.

Selçuklular devrinden itibaren bu terimin Türk kaynaklarında ne gibi mânalar kazandığına gelince, bu konuda ilk başvurulabilecek metinlerden biri, merhum Osman Turan'ın vaktiyle kısmen yayınladığı, Mahmud b. el-Hatib'in *Fustat'ul-Adâle* isimli eseridir. Müellif, kendi zamanı olan XIII. yüzyıldaki sapık inançlardan ve inançlılardan bahsederken, «Bil ki eğer bu bedbaht cahillerin ilmi olsaydı bu küfür ve *zındıklığa* sapmazlardı...»⁵ ve «Bu kişiler, bu devirde küfür ve *zındıklığı* açığa vurmuşlardır»⁶ şeklindeki ifadeleriyle küfür ve zındıklığı bir arada zikretmektedir. Buradan genel olarak yazarın *zindîk* terimini *kâfir* şeklinde telakki ettiği anlaşılmaktadır. Aynı yazar bu zındıkların kim olduklarını açıklarken, mühim ifadeler kullanmakta, bunlardan bazılarının feleğe, tabiata, güneşe ve aya taptıklarını yazmaktadır⁷. Bu sözlere dikkat edilirse, XIII. yüzyıl Anadolu'sunda kendilerini zahirde müslüman göster-

4 Msl. bk. *et-Taberi*, ay. ye. Ayrıca bk. Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1980, II, 550-551, 661.

5 Osman Turan, «Selçuklu Türkiyesi Din tarihine ait bir Kaynak», *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, metin kısmı v. 53b :

برآنکه این جاهلان بدبخت را اگر علمی بوری برین کفر و زندقه گرفتار نشدندی.

6 *A.g.e.*, v. 54a :

... در این دور پیراگشته اند و کفر و زندقه را ظاهر کردند .

7 *A.g.e.*, ay. ye. :

و بمصنی از ایشان فکر کردند قلب پرستی و طبایع پرستی و افتاب و ماه پرستی اختیار کردند.

melerine rağmen⁸, büyük bir ihtimalle, gerçekte maniheist inançlar taşıyan ve maniheist usullere göre ibadet eden bir takım Türkler'le karşı karşıya bulunulduğu tahmin edilebilir. Kanaatimizce yazarın putperestlik ve tabiatperestlik dediği kavramlar, vaktiyle Maniheizm'e geçen Türkler arasında eskiden kalan tabiat kültlerinden başka bir şey olmadığı gibi, güneşe veya aya tapmak da, maniheist ibadetlerin icrası sırasında kible olarak gündüz güneşe, gece aya yönelinmesinden ibaret olabilir. Çünkü maniheistler ibadet esnasında güneşi veya ayı hedef almakla birlikte kesinlikle bizzat güneşin yahut ayın kendisine tapmamaktadırlar⁹. Fakat yazar muhtemelen Maniheizm'i iyi tanımadığı için güneşe veya aya doğru yönelişi bizzat bu iki yıldıza tapmak şeklinde değerlendirmiş olabileceği gibi, bunlar doğrudan doğruya Natürizm ile ilgili de olabilir. Her hâlî kârda, Mahmud b. el-Hatib'in bu şehadeti, Selçuklu döneminde *zindâk* teriminin muhtevasını bir ölçüde de olsa yansıtmak bakımından önemlidir. Bu devirde terimin genel olarak zayıf inançlı veya sapık mânasına da kullanıldığını gösteren başka metinlere rastlamak mümkündür.

Osmanlı döneminde bu terimin kullanıldığı dikkate değer metinlerden biri, XVI. yüzyıla ait bir anonim *Menâkıb-ı Sultan Bayezid Han*'dır¹⁰. Burada, II. Bayezid devrinde, İran'dan gelmiş olup İstanbul'da Mehdi'nin çavuşlarından olduğunu ilân ederek dolaşan birinden bahsedilmektedir: «Ülemâ arasında hayli sual ve cevap vâki olmuş, âkibet ol *zindâki* tutub katl itdiler fî sene 899/1493-1494...»¹¹. Aynı eserin bir başka yerinde de, yine II. Bayezid devrinde, aralarında meşhur Otman Baba müridlerinin de bulunduğu Kalenderî dervişlerinin bazılarının idamından, bazılarının Anadolu'ya sürülmelerinden bahsederken bunlar hakkında «Ne kadar bid'at abdal ve ışıık ve nâhâkgûy *zindâklar* var ise teftiş olunup ser'ile küfür söyle-

8 A.g.e., v. 54b.

وزناده روزگار که خود را بر اسلامیان بستند ...

9 Bk. Peuch, a.g.e., s. 602.

10 Bibl. Nat. de Paris, F. Blochet kataloğu, nr. 922. Bundan bazı parçalar H.J. Kissling tarafından *Sultan Bâyezid's II. Beziehungen zu Markgraf Francesco II. von Gonzago* (München 1965) da yayınlanmıştır.

11 Bk. Anonim *Menâkıb-ı Sultan Bâyezid Han*, vv. 15b-16a.

yenlerin hakkından geline...» denilmektedir¹². Bu iki metinden anlaşıldığına göre *zindik*, bir kere İranlı ve muhtemelen Şîa mezhebinden biri için, bir kere de Rumeli'deki Kalenderî dervişleri için kullanılmıştır.

Kalenderîler hakkında bu terimi kullanan bir başka eser, *Tarih-i Nişancı Mehmed Paşa*'dır. Burada «Ehl-i ilhad ve zâhir'ul-fesad olan *ferîk-ı zindik* ışıık tâyifesi...» ibaresi geçmektedir¹³.

Yine XVI. yüzyıla ait bir başka metin, meşhur *Şakayık Tercemesi*'nde bulunmaktadır. Burada «Tâife-i Hurûfiyye-i mudillenin reisi Fazl-ı Tebrîzî»nin müridlerinden bazılarının Fatih Sultan Mehmed'i bile etki altına aldıklarından bahsedilmektedir. Anlaşıldığına göre Vezir Mahmud Paşa buna tahammül edemiyerek Fahreddin-i Acemî ile işbirliği yapıp padişahı bunların şerrinden kurtarmayı planlamıştır. Sonunda, Fahreddin-i Acemî Edirne'de bir Cuma günü üç şerefeli Cami'de «Ol gürûh-ı mekrûhun tezâhüb-i bâtilalarının butlânını ve kendülerin *zendekasını* ve küfrünü beyân ve tihyân...» eylemiş ve nihayet, Allah'ın insan vücuduna hulûl ettiği itikadını savunan Hurûfiler'in meydan yerinde yakılarak cezalandırılmalarını sağlamıştır¹⁴. Burada da *zindik* terimi, İran menşeli Hurûfiler için kullanılmış görünmektedir.

Buraya kadar ele alınan metinlerde geçen *zindik* terimi hemen daima belli bir zümreyi, özellikle heterodoks kesime mensup tasavvufî zümreleri ifade etmektedir. Aşağıda nakledilen Ebussuud Efendi'nin fetvalarında geçen *zindik* kelimesi ise daha genel bir mahiyet taşımaktadır. Bu fetvalarda yer alan meselelerden birinde, İstanbul'da idam edilen Karamanlı Şeyh adıyla tanınan zatın niçin bu cezaya çarptırıldığı sorulmakta, «Zarûriyyat-ı dinden olub nüsûs-ı

12 A.g.e., v. 25a-b. Bu metinlerde geçen *abdal*, ışıık vb. terimler için bk. F. Köprülü, «Abdal», *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1935, ss. 28-38.

13 *Tarih-i Nişancı Mehmed Paşa*, İstanbul 1279, s. 237.

14 Edirneli Mecdî, *Terceme-i Şakayık*, İstanbul 1269, ss. 81-83. Böyle önemli bir olay üzerinde çağdaş vekayinâmelerde herhangi bir şey söylenmemesi dikkati çekiyor. O devirde İstanbul'da bilhassa saray çevrelerinde kuvvetli bir Fars etkisinin mevcut olduğunu bazı kaynaklar haber vermekle beraber Hurûfiler hakkında *Terceme-i Şakayık* (krş. arapça *eş-Şakâyıkü'n-Nu'maniyye*, Beyrut 1975, s. 38) ın verdiği bu haberi iyice tahkik etmenin gereği ortaya çıkıyor.

katia ile sabit olan ahkâm-ı şeriat-i şerifeyi inkâr ile *zindîk* idüğü...» cevabı verilmektedir¹⁵. Böylece *zindîk* teriminin genel bir tarifi yapılarak bunun, dinin aslından olup kesin delillerle belirtilmiş hükümlerini inkâr eden mânasına geldiği ifade edilmek istenmektedir. Terimin bu mânada kullanıldığını gösteren daha başka örnekler söz konusu fetvalarda bol miktarda mevcuttur¹⁶.

Zindîk terimiyle ilgili burada zikredilecek olan son örnek metin, Rebîulevvel 1242 (Ekim 1826) gibi, oldukça geç tarihli, Tekirdağı naibine hitap eden bir hükümde yer almaktadır. Burada «Hacı Bektaş-ı Velî kuddise sırrıh'ul-âlî hazretlerine mensûbiyyet» iddia eden bazı *zindîk* ve *mülhid*lerden bahs olunmaktadır¹⁷. Açıkça görüldüğü üzere bu hükümde söz konusu edilen *zindîkalar*, Bektaşî derişleridir. Dikkat edilirse hükümde bizzat Hacı Bektaş'ın şahsının bunlarla ilgisi bulunmadığına dikkat çekilmiştir.

Terimin *zindîk* şeklinde günümüzde de halk arasında yaşamakta olduğu, inanç ve yaşayış itibariyle İslâmîyet dışı bulunduğu halde, müslüman görünen kimseler hakkında kullanıldığı bilinmektedir.

II. *Zindîk* kadar olamamakla beraber, Selçuklu ve Osmanlı kaynaklarında Ehl-i Sünnet dışındaki zümreleri belirleyen bir başka terim de, ortaya çıkışı itibariyle bu birincisinden daha eski olan *hâricî* خارجی (çoğulu *havâric* = خوارج) kelimesidir. Bu kelime tamamen ayrı bir mahiyet arz etmekte olup, mâlum olduğu üzere Hz. Ali ve Muaviye arasında vukû bulan 657'deki ünlü «Hakem olayı»nda ilk defa kullanılmıştır. Hakem seçilmesine itirazda bulunarak Hz. Ali taraftarları arasından çıkıp ona karşı hurûc ettikleri için *Hâricî* adını alan bu siyasî fırka¹⁸, daha sonra Emevîler ve Abbasîler devrinde bir çok ayaklanmalar çıkarmış, zamanla bir itikadî mezhep mahiyetini kazanmıştır. Günümüzde Kuzey Afrika'da ve daha başka muntikalarda hâlâ mevcut olan bu mezhep sâlikleri hakkında

15 M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin Fetvaları*, İstanbul 1972, 972. mesele ve cevabı Burada zikredilen hadise hakkında da Osmanlı kaynaklarında, görebildiğimiz kadarıyla, herhangi bir bilgi bulunamamıştır.

16 A.g.e., 337., 349. ve 354. meseleler ve cevapları.

17 H. Basri Erk, *Tarih Boyunca Alevilik*, İstanbul 1954, ss. 113-117.

18 eş-Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, nşr. M. Seyyid Kılânî, Kahire 1965, I, 115.

eski kaynaklarda husûsi fasıllar ayrılmış, inanç ve doktrinleri incelenmiştir¹⁹. Bu kaynaklarda *hâricî*, «cemaatin üzerinde ittifak ettiği devlet reisine karşı hurûc eden kimse» olarak tarif olunur²⁰. Bizdeki metinlerde de *hâricî* ve *havâric* kelimelerinin sık sık bu mânada kullanıldığını gösteren örnekler vardır.

Selçuklular döneminde bu terimin ilk göze çarptığı metinlerden biri, İbn Bîbî'nin *el-Evâmir'ul-Alâiyye*'sidir. Burada ne anlamda kullanıldığını, Babaî isyanından bahseden kısım açıkça göstermektedir. Bu kısımda, Baba İshak-ı *Hâricî*'nin Sümeysat Kalesi muzâfatından olan Kefersud'da oturduğundan ve devlete karşı hurûc ettiğinden, daha aşağıda ise, ona uyan *havâric*den bahsedilmektedir²¹. Görüldüğü gibi buradaki *hâricî* veya *havâric* deyimi, devlete ve hükümdara karşı hurûc ettikleri için Baba İshak ve Türkmenler hakkında kullanılmıştır.

İkinci Selçuklu metni, Aksarâyî'nin *Müsâmeret'ül-Ahbar* adlı eseridir. Burada da *havâric* terimi, «...ve vilâyetleri mütegallib Türkler'den, mütecaviz ve inatçı *hâricî*lerden temizlediler...»²² şeklinde, yine göçebe Türkmenler için kullanılmaktadır. Fakat metinlere dikkat olunursa, terimin sadece Türkmenler devlete isyan ettikleri için değil, aynı zamanda Ehl-i Sünnet dışında bir takım inançlar besledikleri için de kullanıldığı derhal göze çarpar. Bu inançların mühim bir kısmı, kelimenin zannettireceğinin aksine, mezhepler tarihindeki *Hâricî* doktriniyle kesinlikle ilgili olmayıp bilâkis eski Türk ve İran kültüründen kaynaklanmakta, dolayısıyla kısmen İran damgasını taşımaktadır²³.

19 Msl. bk. *a.g.e.*, I, 114-138; Abdulkahir el-Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Firak*, nşr. M.M. Abdulhamid, Kahire (tarihsiz), ss. 74-113.

20 *A.g.e.*, s. 114.

21 *el-Evâmir'ul-Alâiyye*, faks. nşr. A. Sadık Erzi, Ankara 1956, s. 494 :

زافواه ثقات چنان استماع افتاد که بابا اسحاقه خارجی از خطمه کفر سود از مضافات
قلعه سمیاط بود .

s. 502 :

واخبار کمیت جموع خوارج و مجموع ایشان از سر تحقیق استکشاف نمودند.

22 *Müsâmeretu'l-Ahbar*, nşr. O. Turan, Ankara 1944, s. 71 :

و ولایت را از اترک متغلب و خوارج متفری و متمرد پاک کردند.

23 Bk. Irène Mélikoff, *Abu Muslim, Le Porte-Hache du Khorassan*, Paris 1962, s. 62.

Osmanlı döneminde ise, meselâ 1527'deki Kalender Şah ayaklanmasından bahseden Peçevî İbrahim Efendi, hükûmete karşı ayaklanıp Hacı Bektaş tekkesinin şeyhi olan ve onun neslinden geldiğini iddia eden bu zat hakkında «Mezbur Kalender Şah bir derece kuvvet ve kudret ve bir mertebe cem'iyet ıssı oldu ki şimdiye değin bir *hâricîye* müyesser olmamışdır» demektedir²⁴. Açıkça görüldüğü üzere bu metin, *hâricî* teriminin Selçuklu kaynaklarındaki gibi, Osmanlı kaynaklarının terminolojisinde de, devlete isyan eden Ehl-i Sünnet dışı şahıs ve zümreleri belirlemek için kullanıldığını göstermektedir. Nitekim sünni olduğu halde devlete isyan edenler hakkında ne Selçuklu ne de Osmanlı kaynaklarının bu terimi kullanmadıklarına dikkat olunursa, bu kelimenin sırf siyasî bir anlam taşımadığı daha iyi farkedilecektir.

III. Selçuklu kaynaklarında hemen hiç rastlanmadığı halde Osmanlı kaynaklarında sık yer alan bir terim de *râfızî* رافضى (çoğulu *ravâfız* روافض) kelimesidir. Tıpkı *hâricî* gibi bu da aslında İslâm ortaçağına kadar uzanan hayli eski bir terim olup Şîa mezhebinin ilk dönemlerindeki ana kollarından biri olan *Râfıza* veya *Ravâfız* ile ilgilidir. Bu mezhebin doktrinlerine de mezhepler tarihi kaynaklarında geniş yer verilmiştir²⁵. Fakat Osmanlı kaynakları bu terimi daha değişik anlamlarda kullanmışlardır. Ancak onlardan daha önce bu kelimeye, bir arap kaynağı olmakla beraber muhtemelen, Anadolu'daki proto-Alevîler diyebileceğimiz zümreleri ifade eder bir mahiyette XIV. yüzyılın ortasında İbn Battuta'nın *Rihle*'sinde rastlıyoruz. Seyyah Sinop halkının, kendinin ve maiyyetindekilerin *râfızî* olduğundan şüphelendiklerini, bunu tahkik etmek üzere kendilerine bir tavşan yollandığını nakleder; o, tavşanı kesip yediklerini ve böylece şüphenin zâil olduğunu haber verir²⁶. İbn Battuta bu şehadetle, o devirde Anadolu'da, sonradan Osmanlı kaynaklarında

24 *Tarih-i Peçevî*, İstanbul 1283, I, 121. Bu isyan hakkında yeni bir inceleme için bk. J.-L. Bacqué-Grammont, «Un Rapport inédit sur la Révolte Anatolienne de 1527», III. *Milletlerarası Türkoloji Kongresi Zabıtları*, (İstanbul 1979), baskıda.

25 Msl. bk. *el-Fark*, ss. 29-71.

26 Bk. *Mühezzeb Rihletu'bn Battuta*, Kahire 1933, I, 260 :

ومسألونا عن ذلك فاجبتناهم أننا على مذهب مالك فلم ينعوا بذلك منا وسئقروا

alevî veya *kızılbaş* olarak zikredilecek zümrelerin bulunduğunu, bunların tavşan yemediklerini belirtmek suretiyle dolaylı yoldan göstermiş olmaktadır.

XV. yüzyılda yazılan *Saltıknâme*'de de *râfızî* terimi sık geçmektedir. Bu eserde şiddetli bir Acem düşmanlığı işlenmekte, Acemler'in nerede bulunurlarsa öldürülmeleri Sarı Saltık'ın ağzından şöyle öğütlenmektedir: «Şerif (Sarı Saltık) eyitdi: Şu Acem'den ki kimi bulursanız kırın, bu mel'unlar hep *râfızî*lerdür²⁷». Kıyamete dek müfsidler bu Acem milkinden geliserdür. Hayırlı tâyife değildir²⁸». *Saltıknâme*'nin XV. yüzyılda *râfızî* dediği Acemler, bir yüzyıldan fazladır İmamiye mezhebine mensup bulunan İranlılardır.

XVI. yüzyıla ait bir Osmanlı kaynağı olan ve yukarda adı geçen anonim *Menâkıb-ı Sultan Bayezid Han*'da mevcut bir pasajda ise, 1489'da Arnavutluk seferi sırasında II. Bayezid'e yapılan bir suikastten bahsedilirken, Kalenderiler'in *râfızî* olarak nitelendirildikleri görülür: «Bir su kenarına gelüb suyu geçüb giderken bir nemed-pûş *râfızî mülhid* mel'un kalenderî-şekil... padişah-ı rûy-i zemînin üzerine kasd idüb...»²⁹.

Yine aynı yüzyıla ait *Tarih-i Nişancı Mehmed Paşa*'da da Kalenderiler'e *râfızî* denildiğini görüyoruz. Kanunî Süleyman devrinde bunların uğradığı takibattan bahseden kısım, «Men-i Tâife-i Kalenderân-ı Râfızıyân» başlığını taşımakta ve diyar-ı ehl-i İslâm'da bu-

الهمة في نفرسهم حتى بعث البنا تائب السلطان بأرب ... فذبائح وطبخناه واكلنا
... وزالت عنهم الهمة ... والرواض لا بأكلون الأرب ...

27 *Saltıknâme*, Topkapı Sarayı Müzesi Küt. (Hazine), nr. 1612, v. 233a. Eserdeki *râfızî* Acemler ile mücadele motifine Köroğlu destanının hem Türkiye, hem de Azerbaycan rivayetlerinde rastlandığı gibi (bk. P. N. Boratav, *Köroğlu Destanı*, İstanbul 1931, ss. 15, 17, 39, v.s.), Orta Asya'da teşekkül eden bazı XVI. ve XVII. yüzyıl Türk destanlarında da rastlanmaktadır (bk. A. İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968, s. 58). Bu ilgi çekici tesbitler, öyle sanıyoruz ki, sünnî Türkler'in, nerede olursa olsun yüzlerce yıl Şii İran'a karşı duydukları antipatiyi dile getirmek bakımından dikkate değerdirler.

28 *Saltıknâme*, ay. ye. Kanaatimizce eserdeki bu ifadeleri, onun yazıldığı dönemde Anadolu'da kendini hissettirmeye başlamış olan Safevî propagandasına karşı duyulan tepkinin bir yansıması olarak değerlendirmek doğrudur.

29 Anonim *Menâkıb-ı Sultan Bayezid Han*, v. 35. Bu suikast olayıyla ilgili olarak öteki Osmanlı kaynaklarında da benzer kayıtlar vardır (msl. bk. *Tarih-i Solakzâde*, İstanbul 1289, s. 304).

lunan «Tâife-i Râfızıyye-i gayri merziyye» den oldukları belirtilmektedir³⁰. Aynı kaynakta bazan da *rafz* رفس kelimesi *ilhad* الحاد ile birlikte zikredilmekte ve Kalenderîler *ehl-i ilhad* olarak da tavsif olunmaktadır³¹. Esasen *ilhad* ve *mülhidin* yukarda geçen öteki terimlerle de bazan bir arada kullanıldığı gözden kaçmıyor. Öyle anlaşıyor ki, Osmanlı müellifleri, bu terimleri birlikte kullanmak suretiyle bunların belirlediği zümreleri müslümanlık dışı saydıklarını göstermek istemişlerdir.

28 Şaban 988 (8 Kasım 1580) tarihli olup Artukabad ve Zile kadılarına hitap eden bir hükümde, adı geçen kazalar ve havalisin-deki köylerde yaşayan bazı ahalinin *rafz u ilhad* üzere oldukları ve tedip edilmeleri gerektiği emredilmektedir³². Hiç şüphesiz bu ahali-den maksat, bu kazalar ve civarındaki Alevîler olduğu açıktır.

Râfızî terimi de tıpkı *zindîk* gibi günümüzde yaşayan bir kelime olup bazan galat olarak *rafaz*, bazan da *râfızıyy'ul-mezheb* terki-binden galat olarak *rafazılmezheb* şeklinde halk arasında hakaret maksadıyla sarfedilir.

Buraya kadar sırayla ele alınmaya çalışılan terimler, Türk heterodoks kesimini teşkil eden çeşitli zümrelere verilen değişik isimler olarak ayrı ayrı karşımıza çıkmaktadırlar. Bunlardan başka bir de bütün bu zümreleri içine alan genel mahiyette terimler vardır, ki bunlar da Selçuklu devrinden beri kullanılagelmişlerdir.

IV. Bunlardan biri ve en yaygın olanı, *ehl-i bid'at ve dalâlet* veya sadece *ehl-i bid'at*, bazan da bunun kısaltılmışı olan *bid'at* kelimeleridir. Bu ilkinî, Selçuklu devrinde Anadolu'da yaşayan bütün heterodoks zümreleri kasteder mahiyette *Fustat'ul-Adâle*'de görmekteyiz³³.

30 Bk. *Tarih-i Nişancı*, s. 234.

31 *A.g.e.*, ss. 236-237.

32 Bk. *Tarih Boyunca Alevilik*, ss. 110-111 : «Artukâbâd ve Zile kadılarına hüküm ki, sen ki Artukâbâd kadısının mektub gönderüb *rafz u ilhad* ile meşhur olup yukarı canib ile muameleleri olanları sırran ve alâniyeten tefahhus eylemek babında hükm-i hümayun gönderilmeğün...».

33 *Fustat'ul-Adâle*, v. 53b :

و جاعتی اهل بدع و ضلالت اگر چه بمض از ایشان
اندکی از علم باطن دانستند اما چون گمراه بودند ...

XV. yüzyılda yazıldığı tahmin olunan *Vilâyetnâme-i Hacım Sultan*'da, bazı şehirlilerin Hacı Bektaş halifesi Hacım Sultan hakkındaki menfi düşünceleri *bid'at ısk* şeklinde ifade edilir³⁴. Bilindiği gibi *ısk*, Kalenderîler'e verilen bir isimdir³⁵.

Anonim *Menâkıb-ı Sultan Bayezid Han*'da ise, yine Kalenderîler, «*Ehl-i bid'at bîmezheb ısklar*» şeklinde tavsif olunur³⁶. Aynı biçimde, 12 Muharrem 967 (14 Ekim 1559) tarihli, Varna kadısına yazılan bir hükümde, Kaligra'da Sarı Saltık zâviyesinde yaşayan Kalenderîler'den bahsedilirken, «*Ehl-i bid'at olan ısk tâyifesi*» ibaresi kullanılmakta³⁷, 23 Rebiulâhir 975 (27 Ekim 1567) tarihli, Denizli kadısına yazılan bir başka hükümde de, Kalenderîler «*Bid'at ve dalâlet ehli*» olarak nitelendirilmektedirler³⁸.

Görüldüğü gibi, daha yukarıda nakledilen metinlerde *zindîk*, *râfîzî* biçiminde adlandırılan bu zümre, bu defa, öteki heterodoks zümreler için de kullanılan ve daha genel bir terim olan *ehl-i bid'at* ile anılmaktadır.

Bu son örneklerde geçen terimlerin bazan aynı metinlerde tariflerinin de yapıldığı görülmekte, bu suretle bunların, sünnî müslümanlık dışındaki cemaatleri belirten genel terimler olduğu daha da iyi anlaşılmaktadır. Meselâ *Tarih-i Nişancı Mehmed Paşa*, Kalenderîler'i «*Muhâlif-i Ehl-i Sünnet ve Cemâat*» olarak nitelerken³⁹, *ehl-i bid'at*ı ne anlamda kullandığını da göstermiş olmaktadır. Yukarıda zikredilen 967 (1559) tarihli hüküm, *ehl-i bid'at* dediği ıskların, «*Şer'-i şerife ve dîn-i İslâm'a muhâlif bazı kelimat*» ettiklerinden bahiste bulunmaktadır⁴⁰. 10 Safer 967 (11 Aralık 1559) tarihli bir başka hükümde ise, Sarı Saltık zâviyesindeki ıskların

34 *Das Vilâjet-nâme des Hâdschim Sultan*, nşrı R. Tschudi, Berlin 1914, ss. 41, 43 :

برکون شهرلو طایفه سی بریکوب ... سلطان حاجم حضرتلرینه بمض وحسد
ایلد یلر کم بو بدعت اشق بوردن کیتسون ...

35 Bk. *Tarih-i Nişancı*, s. 237; A. Refik, «Osmanlılar Devrinde Râfızılık ve Bektaşılık» EFM., IX² (1932), ss. 34-35, 40.

36 Anonim *Menâkıb-ı Sultan Bayezid Han*, v. 36b.

37 A. Refik, *a.g.m.*, ay. ye.

38 Ay. ye.

39 *Tarih-i Nişancı*, ay. ye.

40 A. Refik, *a.g.m.*, s. 34.

«Ehl-i Sünnet ve Cemâat mezhebi üzre olmadıkları» dile getirilmekte, böylece *ehl-i bid'at* teriminin muhtevası açıklanmaktadır.

V. Bütün bu sayılanlardan başka, yine genel anlamda sünnî müslümanlık dışı zümreleri ifade eden bir de *ibâhî, tâife-i ibâhiyye* (veya *mübâhiyân*) terimleri vardır. Hiçbir dînî yasak tanımadıkları düşüncesinden hareketle, söz konusu zümrelerin, seyrek de olsa, bazan bu terimlerle anıldıkları vakidir⁴¹.

*

Şimdi, buraya kadar kronolojik bir sıra takip etmek suretiyle metinlere dayalı örnekleri verilen bütün bu terimlerin tahliline geçilebilir. *Zindîk* teriminin esasta, Selçuklular devrinden itibaren, İslâm ortaçağındaki özelliğine uygun olarak, eski İran dinlerinden kalma inançlarla ilgili şahıs ve zümreleri belirlediği, genel anlamda da, sünnî İslâm'ın dışında itikatlar beslemekten de öte, kesin delillere dayalı dînî inanç ve amel esaslarını inkâr edenler hakkında kullanıldığı anlaşılmaktadır. *Zindîk* terimi bu durumuyla tıpkı ortaçağ hristiyan dünyasındaki *manichaei* kelimesini hatırlatmaktadır. Başlangıçta bu terim, gizli maniheizt inançlar taşıyan hristiyanlar için söyleniyordu. Halbuki daha sonra, başta Bizans İmparatorluğu olmak üzere bütün hristiyanlık âleminde, ortodoks hristiyanlığın karşısındaki her fikir ve inanç mensubu için kullanılmış ve giderek dinsizler de bu kelimeyle anılır olmuştur⁴².

Yalnız bu arada şunu ilâve etmek gerekir ki, Osmanlı metinlerinde verilen bilgiler, *zindîk* ile ittiham olunanların, Abbasîler devrinde olduğu gibi, asılarak yakılarak veya derisi yüzülerek, ama muhakkak surette ölümle cezalandırıldıklarını göstermektedir. Ölümüne mahkûm edilen bu tip kimselerin, inançlarını topluma yaymak isteyenler olduğu da dikkatten kaçmıyor. Onlara bu cezanın tatbikinde güdülen amacın, şüphesiz halk kitlelerinin dînî inançlarını her türlü sapmadan korumak olduğu unutulmamalıdır. Kaynaklar bu gibi kişilerin, ülemâdan kurulu bir mecliste fikirlerini isbata davet edilerek yapılan münazara sonucu ölümüne mahkûm olduklarını gösteriyor; meşhur Molla Kabız hadisesi buna tipik bir örnektir⁴³.

41 Msl. bk. *Fustatu'l-Adâle*, v. 54b.

42 Steven Runciman, *Le Manichéisme Médiéval*, Paris 1949, ss. 22-23; Peuch, a.g.e. ss. 628-629.

43 Msl. bk. *Tarih-i Solakzâde*, ss. 467-469; ayrıca bk. H. Gâzi Yüdaydın, «Kâbîd» EI².

Hâricî terimine gelince, bunun Selçuklu devrinde devlete karşı ayaklanan heterodoks Türkmenler'e dendiği ve zamanla Osmanlı devrinde, özellikle XVI. yüzyılda, az da olsa İran'la alâkalı bütür ayaklanmaları idare edenleri ve bunlara katılan zümreleri gösterir hale geldiği anlaşıyor. Dolayısıyla *hâricî* terimi başından beri daima, devlete karşı isyan kavramıyla birlikte sünî İslâm dışında olma keyfiyetini de ihtiva etmektedir. Bu terim *zindîk* kadar yayılmamıştır.

Bu sonuncu kadar yayılan bir başka kelimenin *râfızî* olduğu anlaşıyor. Selçuklu devrinde pek görülmemesine rağmen, yine İran'la ilgili, fakat bu defa Şîi veya benzeri motif taşıyan inanç mensubu zümreler için kullanıldığı dikkat çekiyor. Aslında bizzat Râfızîliğe değil, İmamiyye veya Caferiyye'ye mensup İran'la ilgili her zümre, Osmanlılar'da *râfızî* damgasını yemiş görünmektedir. Osmanlılar, Caferiyye mezhebiyle isimden başka hiçbir ilgisi olmayan Kızılbaşlar'a da, Şîliğe benzer bazı inançlar taşımalarına rağmen, doktrin itibarıyla Şîi olmayan Kalenderîlere de *râfızî* demişlerdir. Bu durumda terim asıl anlamından çıkarak *zindîk* gibi geniş bir muhteva kazanmıştır. Bütün bu terimlerle birlikte kullanıldığı görülen *ilhâd* ve *mülhid* ise, söz konusu zümrelerin müslüman Osmanlı toplumunun dışında mütalâa edildiklerini meydana koyması bakımından dikkate şayandır.

Ehl-i bid'at ve benzeri öteki terimlere gelince, yukarıda sayılanların tamamını içine alan ve batı dillerinde *hétérodoxe* şeklinde nitelenen bütün gayri sünî zümreleri ihtiva eder bir terimler gurubu olarak dikkati çekmektedir⁴⁴. Fakat bütün bu terimlerin geçtiği metinlerde asıl dikkati çeken ve kanaatimizce önemli olan iki nokta vardır ki, biri, bunların ad olduğu zümrelerin hemen hepsinin, daha

44 Türkiye'de heterodoks zümrelerle ilgili araştırmalarda merhum Köprülü'den beri, onu takip eden Gölpınarlı ve daha sonraki araştırmacılar tarafından daima *bâtınî* veya *şîi-bâtınî* terimlerini kullanmak bir gelenek halini almıştır. Köprülü'nün yazıları gözden geçirildiği vakit, onun *bâtınî* terimini batı dillerindeki *hétérodoxe* kelimesinin karşılığı olarak kullandığı görülür. Ancak, ondan sonraki bazı araştırmalarda, özellikle günümüzdekilerde, bu terimlerin çoğu defa pek yerinde kullanılmadığı ve kargaşalığa sebep olunduğu müşahade edilmektedir.

Önce *bâtınî* terimini ele almak gerekirse, bunun heterodoks kelimesinin ifade ettiği istilâh mânasını tam karşıladığını söylemek zordur. Zira iyice düşü-

Selçuklular'dan beri, Şîilik öncesi ve sonrası İran kültürü ve inançlarıyla uzak veya yakın, doğrudan yahut vasıtalı, ama mutlaka alâkası bulunduğu; öteki de, bu terimlerin Türkiye dîni tarihinde olduğu nisbette, sosyal ve siyasî tarihinde de önemli roller oynamış zümreleri gösterdiği. Sonuç olarak diyebiliriz ki, Türk heterodoksisinin gerek teşekkül devrinde gerekse gelişme dönemlerinde, en az eski Türk inançları ve Uzak Doğu dinleri kadar, muhakkak bir İran etkisi taşıdığı hususu iyice kuvvetlenmekte, böylece İran'ın Türk heterodoksisindeki büyük yeri bir kere daha bu vesileyle ortaya çıkmış olmaktadır.

nülürse, herhangi bir din, mezhep veya doktrinin resmîlik kazanmış aslı kısmının karşısında, çoğu zaman ona tepki olarak doğan gayri resmî kısmı demek olan *hétérodoxie*'yi ifade etmekten *bâtînilik* uzaktır. *Bâtîni* veya *bâtînilik*, biri sözlükteki öteki tarihteki kullanılış bakımından iki anlama gelmektedir: 1) Esotérique, yani dışa kapalı iç muhteva demektir, ki bu anlamda bütün tasavvuf sistemleri *bâtîni* (*ésotérique*) tir. 2) İslâm kaynaklarında meşhur İsmailîler'i ifade eder. Görüldüğü gibi bilhassa ilkinin *heterodoks* kavramıyla alâkası yoktur. İkinci olarak da, bizde *bâtîni* diye nitelenen zümrelerin -kısmen belki muhtelif etkilerde kalmış olsalar bile- İslâm tarihindeki Bâtînilik ile ilgileri düşünülemez; yani onları Bâtînîler'in devamı telakkî etmek mümkün değildir.

İkinci terim olan *şii-bâtîni* teribine gelince, bu, kanaatimizce birincisinden de daha yersiz durmaktadır. Bir defa, hiç olmazsa XV. yüzyıl başlarına kadar Anadolu'da yaygın bir sistemli şîilik mevcut olmadığı için bu devirden önceki heterodoks zümrelerde tam şîi inançlardan bahsetmek pek doğru olmayacaktır. Bu itibarla, XV. yüzyıldan önceki heterodoks zümreleri *şii-bâtîni* diye vasıflandırmak yersizdir. İkinci olarak da, XV. yüzyıldan itibaren nisbeten yoğun olarak kendini gösteren şîilik etkilerine maruz kalmalarına ve bunlardan bazılarını taşımalarına rağmen, Bektaşîler, Kalenderîler, Hurûfîler ve Alevîler gibi, hiç bir zaman gerçek anlamda şîileşmemiş zümrelerin bulunmasına bakarak bunları da bu sıfatla nitelemek vâkıya uygun değildir. Çünkü bütün bu sayılan ve benzeri zümreler, daha ziyade İslâm öncesi eski inanç ve geleneklerinin hâkimiyeti altında kalmışlardır.

O halde şimdilik bu terimlerin karşılığı olarak akla en uygun duranı, belki *gayri sünî* teribî olabilir. Fakat bu defa da, tarihteki kendi gelişimi içinde âdetâ bir başka İslâm ortodoksisî hüviyetini kazanan, bir İslâm devletinin resmî mezhebi olan ve kendi bünyesinden kendine karşı birçok heterodoks zümre hasıl eden Şîiliğin durumu muğlak kalacaktır. Her hâlî kârda, heterodoks kelimesinin tam anlamıyla uygun bir karşılığını buluncaya kadar ya bu kelimeyi aynen kullanmak, ya da, eksik te olsa *gayri sünî* terimine alışmak doğru görünmektedir.